

October 1982

คนกับความคิด : ทานพุทธทาสกับการศึกษา

เสรี พงศ์พิศ

Follow this and additional works at: <https://digital.car.chula.ac.th/educujournal>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

พงศ์พิศ, เสรี (1982) "คนกับความคิด : ทานพุทธทาสกับการศึกษา," *Journal of Education Studies*: Vol. 11: Iss. 2, Article 9.

DOI: 10.58837/CHULA.EDUCU.11.2.9

Available at: <https://digital.car.chula.ac.th/educujournal/vol11/iss2/9>

This Article is brought to you for free and open access by the Chulalongkorn Journal Online (CUJO) at Chula Digital Collections. It has been accepted for inclusion in Journal of Education Studies by an authorized editor of Chula Digital Collections. For more information, please contact ChulaDC@car.chula.ac.th.

คนกับความคิด

“ศีลธรรมแท้ - การศึกษาแท้ - ประชาธิปไตยแท้ - ยุทธวิธี - การปกครองเพื่อน - การเมืองฟูบ - สังคมแท้ - เศรษฐกิจงาม - ศาสนาพ้น - วัฒนธรรม เฝย - ประเทศชาติฟอน - รัฐธรรมนูญวาง - ความเป็นไทยเฟอย ทั้งหมดนี้เป็นเพราะการศึกษาไม่ถูกต้อง การศึกษาไม่สมบูรณ์แบบ ไม่ตรงกับกฎของธรรมชาติ หรือที่พระเจ้าต้องการ”

ท่านพุทธทาส กับการศึกษา

เสวี พงศ์พิศ

หากจะพิจารณาคำกล่าวข้างต้นโดยรู้ว่าใครเป็นผู้พูดและพิจารณากันอย่างจริงจังแล้วก็จะพบว่าไม่ใช่การเล่นคำหรือการตีฝีปากแต่ประการใด หากแต่เป็นข้อสรุปที่ลึกซึ้งถึงความสำคัญของการศึกษาในความเข้าใจและรู้แจ้งของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งแตกต่างไปจากความเข้าใจของนักวิชาการศึกษาทั่วไป ท่านพุทธทาสเป็นใครมาจากไหน คงจะไม่จำเป็นต้องพูดถึงในที่นี้เพราะเป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วแต่แนวความคิดของท่านเกี่ยวกับการศึกษาเป็นเรื่องที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง และควรที่จะร่วมกันศึกษาให้ต้องแท้ เพราะเรามักจะถูกหว่า “ไถ่เกลือกินต่าง” ในเรื่องปรัชญาการศึกษา

ที่มา

แนวความคิดทางการศึกษาของท่านพุทธทาส กล่าวกันโดยทั่วไปแล้ว ไม่ใช่ของใหม่ และไม่ได้มีที่มาที่ประหลาดมหัศจรรย์แต่ประการใด มาจากการศึกษาทั้งในระบบ โดยอาศัยครูบาอาจารย์และหนังสือตำรา และมาจากประสบการณ์ชีวิตหรือการค้นคิดปฏิบัติแสวงหาของท่านเอง

ศาสตร์อย่างพระพุทธเจ้าและพระเยซู นักปรัชญาอย่างโสกราตีสและขงจื้อได้ใช้วิธีนี้มาก่อนท่าน นับพันนับปีแล้ว สิ่งที่น่าประหลาดกลับเป็นเรื่องที่คนในปัจจุบันพบว่านี่เป็นเรื่องประหลาด “ซึ่งก็เป็นทีที่เข้าใจว่า คนในปัจจุบันคุ้นเคยกับการศึกษาที่ท่านพุทธทาสเรียกว่า “การศึกษาเพื่อ มีนอกนอกกลุ่มนอกรวม มันเอาออกไปนอกรวม”³ ความหมายของ “ทาง” ในที่นี้โยงไปถึงแก่นของพุทธศาสนาทีเดียว เพราะท่านพูดถึง “เอกายนมรรค หมายถึงทางเอกสายเดียว สำหรับคน ๆ เดียว เดินไปสู่จุด ๆ เดียว คือ นิพพาน”⁴ หรืออีกนัยหนึ่ง “การปฏิบัติจากความเห็นแก่ตัวไปสู่ความหมดความเห็นแก่ตัว”⁵ นี้อีก “ทาง” ซึ่งเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เป็นข้อปฏิบัติทางพุทธศาสนาอย่างละเอียดชัดเจน โดยเฉพาะที่เรียกว่า ธรรมหรือธัมมะ กล่าวคือทางหรือมรรคมีองค์แปด”⁶

ทางชีวิตของท่านพุทธทาสในช่วงแรกไม่ได้แตกต่างไปจากคนอื่นๆ ท่านบวชเมื่ออายุ 20 ศึกษาเล่าเรียนเหมือนพระทั้งหลายจนได้นักธรรมเอก มีความใฝ่ฝันเหมือนพระภุชงค์ทั้งหลายที่จะได้เข้าไปศึกษาในกรุงเทพฯ และได้ไปจริง ๆ ถึงสองครั้ง แต่ก็ค่อย ๆ พบว่า นั่นไม่ใช่ “ทาง” ที่จะบรรลุธรรมที่แท้จริง ท่านเขียนไว้ในจดหมายฉบับหนึ่งว่า

“แต่กรุงเทพฯ ไม่ใช่เมืองสวรรค์อย่างที่ตนคิดไว้ พอเหยียบสู่ดินแดนแห่งนี้ก็พบกับความแปลกหูแปลกตาไปมาก การปฏิบัติธรรมของสงฆ์ในเมืองหลวงผิดแผกแตกต่างกับที่ตนเคยพบเห็นมาแล้วจากบ้านนอก มีหลายสิ่งหลายอย่างที่ก่อกวนจิตใจทั้งในทางดีและทางไม่ดี อันอยู่ในระดับกำกวมกัน เปรียบดูที่ได้กั้นมาและที่ตนคาดหมายว่า คงช่วยเชิดชูให้เด่นชัด ก็ไม่เห็นมีใครเขาสนใจกัน มันคล้ายกับว่า สิ่งนั้นไร้ความหมายโดยสิ้นเชิง”⁶

ความอี้ออิดใจในการศึกษา “ในระบบ” ทำให้ท่านพุทธทาสพยายามแสวงหาทางออกทางอื่นซึ่งจะให้ความหมายแก่ชีวิตมากกว่า เพียรทนศึกษาธรรมะจากพระไตรปิฎกเองเพื่อจะได้ความรู้ที่ถูกต้อง “จากพระโอษฐ์” จริง ๆ นอกนั้นก็พยายามชวนชวนเล่าเรียนวิชาการทางโลก เช่น วิทยาศาสตร์การถ่ายภาพและวิทยุเป็นต้น ตามความสนใจส่วนตัวในเวลาเดียวกัน ซึ่งก็ส่งผลให้ท่านสอบไล่บาลีประโยคสี่ตก ขณะนั้นท่านได้ตัดสินใจแสวงหาทางใหม่เพื่อเข้าถึงธรรมแล้ว ท่านเขียนไว้ในจดหมายฉบับหนึ่งว่า

“....เนื่องแต่เป็นโชคคติที่ฉันได้พบคัมภีร์ดี ๆ พอที่ฉันตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด ฉันจะออกจากกรุงเทพฯ ที่ฉันคิดว่าควรอยู่ เป็นการออกครั้งสุดท้าย และตั้งใจจะไปหาที่สงบจากการรบกวนทั้งภายนอกและภายในสักแห่งหนึ่ง เพื่อสอบสวนค้นคว้าวิชาธรรมที่ได้เรียนมาแล้วและจะได้เพิ่มเข้าใหม่ เมื่อเรียบร้อยและเป็นการพ้นความจำและได้หลักธรรมพอที่จะเชื่อว่าการค้นคว้าของฉันไม่ผิดทางแล้วก็จะทิ้งตำราที่ฉันเคยรักและหอบหิ้วมาแล้วโดยไม่มีเหลือเลย มีชีวิตอย่างปลอดโปร่ง เป็นอิสระที่สุดเพื่อค้นหาความบริสุทธิ์และความจริงต่อไปและไม่แน่ว่าจะอยู่ที่ไหน....”⁷

นับเป็นการตัดสินใจที่เด็ดขาดที่ท่านพุทธทาสหันหลังให้ระบบและกระแสที่คนส่วนใหญ่ร่วมอยู่

“....เราเดินตามโลกตั้งแต่หน้าที่เกิดมาจนถึงหน้าที่มีความรู้สึกนี้ คือไปนี้เราจะไม่เดินตามโลก และลาโลกไปค้นหาสิ่งที่บริสุทธิ์ตามรอยพระอริยะที่ค้นแล้วจนพบ หากเราขึ้นเดินตามโลกและเป็นการเดินตามหลังโลก ตามหลังอย่างไม่มีเวลาทัน ถึงแม้ว่าเราจะได้เกิดอีกแสนชาติก็ดี บัดนี้เราจะไม่เดินตามหลังโลกอีกต่อไป จะอาศัยโลกสักแต่กาย ส่วนใจเราจะทำให้เป็นอิสระจากโลกอย่างที่สุด เพื่อเราจะได้พบความบริสุทธิ์ในขณะนั้น”⁸

ท่านพุทธทาสได้กลับไปตำบลดุสิต อำเภอไชยาบ้านเกิดในปี พ.ศ. 2475 ได้เลือกเอาวัดร้างแห่งหนึ่งในป่าใกล้ ๆ หมู่บ้านเป็นสถานที่ทำการศึกษาในรูปแบบที่ท่านตั้งใจไว้ คือ การศึกษาเรียนรู้ทางทฤษฎีและการปฏิบัติไปพร้อมกัน แสดงให้เห็นว่า การศึกษาที่แท้จริง คือ ปรีชาปฏิบัติ ปฏิเวธ และเป็นการพิสูจน์สังฆธรรมแห่งกาลามสูตร ที่สอนให้เชื่อด้วยการมองเห็นชัดอยู่ด้วยตนเอง⁹ นี่คือการกำเนิดของสวนโมกขพลาราม เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2475 ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่ถึงสองสัปดาห์

การศึกษาของท่านพุทธทาสที่สวนโมกข์ในระยะสิบปีแรก เป็นระยะที่เรียกได้ว่าเกือบจะอยู่คนเดียวตลอดเวลา อยู่กับธรรมชาติซึ่งให้บทเรียนแก่ท่านมากมาย มีพระภิกษุสามเณรซึ่งมาอาศัยอยู่ด้วยเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น สิบปีผ่านไปท่านได้ผู้เข้ามาร่วมอยู่ด้วยมากขึ้น แต่วิถีชีวิตก็ได้แตกต่างไปจากเดิม มิได้กลายเป็นสำนักเหมือนสำนักทั้งหลาย ท่านสรุปชีวิตในช่วงนี้ว่า

“พวกเราที่นี่ ที่สามารถช่วยตัวเองได้ในส่วนวิชาความรู้ก็ตั้งหน้าระมัดระวังการเป็นอยู่ในวันหนึ่ง ๆ ของคน ๆ ให้มีความสว่างไสว มีความสุขและบริสุทธิ์เท่าที่จะทำได้ พวกที่

ยังต้องรับคำแนะนำสั่งสอน ซึ่งเป็นภิกษุสามเณรชุดพิเศษก็ตั้งใจในการที่จะทำตามคำสั่งสอน ทุกคนสำนึกในหลักที่เราถือเป็นสรณะ คือ เรียนมาก ทำงานมาก กินอยู่ง่าย อดทนและบริสุทธิ์ ปรารถนาสูงในการบำเพ็ญประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น สิ่งที่เราอยากันให้เด็กถึงอยู่เป็นประจำวันคือพยายามผ่านสิ่งต่างๆ ไปด้วยความระมัดระวัง สังเกตอย่างละเอียดละออไม่ว่าจะเป็นการกิน การนอน การได้พบได้เห็นได้ยินได้ฟัง การเล่น การเที่ยว การสมาคม ฯ ทุกอย่างควรถือเป็นการศึกษาไปหมด เพื่อช่วยให้รู้จักสิ่งทั้งปวงเร็วเข้า จนไม่เที่ยวคิดอยู่ในสิ่งใด ๆ และไม่มีทุกข์ ขยันทำงานเพียงเพื่อเป็นหน้าที่ของสังฆารที่ยังไม่แตกดับ ให้มีความฉลาดรอบรู้เกิดขึ้นทุก ๆ อิริยาบทที่เคลื่อนไหวจนกว่าจะรู้สิ่งที่สูงสุด....”¹⁰

หากจะถือว่านี่ก็คือระบบการศึกษา ก็คงต้องถือว่าเป็นระบบการศึกษาดั้งเดิมทีเดียว ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ง่ายดังที่ท่านเล่า นอกนั้นก็ไม่ได้หมายความว่าทุกคนที่ไปสวนโมกข์จะมีความเด็ดเดี่ยว ความอุตสาหพยายามเยี่ยงท่าน ฉะนั้น ท่านก็รับหน้าที่เป็นครู มีความอุตสาหะในการสั่งสอนศิษย์ “คนเราจะดีได้หรือจะมีความสามารถจริง ๆ นั้นกินเวลานานมาก เพราะเพียงแค่การศึกษาอย่างเดียวไม่พอ ต้องมีการอบรมกันอยู่กับมารยาทที่ตึงมทั้งทางจิตและกาย....เนื่องจากสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่นานเข้าก็น่าเบื่อหน่าย จึงต้องอาศัยการปลุกปลอบเร้าใจจากครูหรือสหายอยู่เสมอ ๆ กว๊าย ซึ่งฉันเห็นว่างานอันหลังนี้เป็นงานหนักมาก เพราะเกี่ยวกับการหยั่งทราบถึงภายในใจของคนอื่น ซึ่งจะทำให้ได้ก็แต่เมื่อมีโอกาสจับตาคูด้วย ความสังเกตอย่างใกล้ชิดอยู่เสมอเท่านั้น”¹¹

ขณะที่ท่านพุทธทาสอยู่ที่สวนโมกข์ นายธรรมทาสน้องชายก็ได้ดำเนินงานคณะธรรมทาน ซึ่งก่อตั้งขึ้นมาเพื่อเผยแพร่พุทธศาสนาที่แท้จริง นอกจากจัดห้องสมุดบริการประชาชนแล้วยังออกหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” อีกด้วย ท่านพุทธทาสได้ร่วมเป็นผู้เขียนในหนังสือดังกล่าวอยู่เป็นประจำ นอกนั้นคณะธรรมทานได้จัดตั้งโรงเรียน เพื่อให้การศึกษาทั่วไปแก่เด็ก และเพิ่มการสอนศีลธรรมจรรยาและพุทธศาสนาเข้าไปด้วย ซึ่งประเด็นหลังนี้เป็นเรื่องสำคัญ เพราะจุดหมายหลักของโรงเรียนคือการปลูกฝังวัฒนธรรมชาวพุทธให้แก่เด็กตั้งแต่วัยเยาว์ จนได้ตั้งชื่อโรงเรียนว่า “โรงเรียนพุทธนิคม” ซึ่งหมายถึงที่อยู่ของชาวพุทธ การจัดตั้งโรงเรียนนี้มีแรงผลักดันอย่างหนึ่งที่มาจากกิจการของบรรดามิชชันนารีชาวคริสต์ ซึ่งอาศัยโรงเรียนเป็นที่เผยแพร่ศาสนา ชาวพุทธจำนวนไม่น้อยได้เปลี่ยนศาสนาไปรับนับถือศาสนาคริสต์ โดยมีได้เข้าถึงคุณค่าที่แท้จริง

ของศาสนาของตน จากกิจการดังกล่าวเราจะพบว่า ท่านพุทธทาสและผู้มีแนวคิดเดียวกับท่านมิได้ปฏิเสธการศึกษาในระบบทั้งหมดเลยทีเดียว วิธีจัดการศึกษาที่ท่านมีส่วนร่วมหรือกระทำเองในสวนโมกข์ก็มีได้แตกต่างไปจากที่อื่นใดนัก ความแตกต่างอยู่ที่เนื้อหา ปรัชญาการศึกษา และตัวครูผู้สอนมากกว่า เช่น การปลูกฝังวัฒนธรรมของชาวพุทธอันเป็นจุดหมายหลัก คณะธรรมทานได้กำหนดไว้เป็น 6 ประการดังนี้

- “1. รักใคร่กัน อย่างพี่น้องในตระกูลเดียวกัน
2. ใจสงบเยือกเย็น ไม่ผูกพยาบาทจองเวร
3. ยึดหลักทำดีได้ดี ไม่เชื่อของขลังโชคกลาง ฯลฯ
4. เห็นแก่ความสุขของเพื่อนร่วมโลก
5. ครองชีพอยู่อย่างง่าย ๆ ไม่ฟุ้งเฟ้อ
6. วัดเป็นสโมสรสถาน หยุกงานในวันพระ”¹²

สำหรับท่านพุทธทาสเอง สิบสองปีหลังจากชีวิตที่สวนโมกข์เก่า ก็ได้ย้ายไปอยู่อีกที่หนึ่งชื่อไชยา เป็นที่กว้างขวางและสงบร่มเย็นกว่าเดิม¹³ ท่านเริ่มออกแสดงธรรมในที่ต่าง ๆ ทั่วทั้งที่กรุงเทพฯ ท่านเป็นผู้ริเริ่มการเทศน์ในลักษณะแสดงปาฐกถาบรรยายธรรมเป็นภาษาธรรมดา แม้กระนั้นท่านก็ได้หยุดศึกษาในความหมายของท่าน ชีวิตในสวนโมกข์ใหม่ยังมีลักษณะพื้นฐานเดิม มีการเพิ่มเติมการก่อสร้างบ้านพักสำหรับพระภิกษุและผู้มาเยี่ยมเยือนสวนโมกข์รวมทั้งโรงมหรสพทางวิญญาน ซึ่งเป็นอุปกรณ์ในการศึกษาธรรมอีกแบบหนึ่ง ส่วนตัวท่านเอง นอกจากการเตรียมแสดงธรรมแล้วยังได้ค้นคว้าพระไตรปิฎก สรุปเอา “ธรรมจากพระโอษฐ์” หรือหลักธรรมสำคัญต่าง ๆ ออกมาศึกษาวิชาความรู้ด้านต่าง ๆ เล่าเรียนภาษาอังกฤษเพิ่มเติมจนสามารถอ่านหนังสือภาษาอังกฤษได้ ศึกษาศาสนาต่าง ๆ โดยเฉพาะศาสนาคริสต์จากพระคัมภีร์ไบเบิล¹⁴ ศึกษาพุทธศาสนานิกายมหายานและนิกายเซน ซึ่งมีอิทธิพลต่อแนวความคิดของท่านเป็นอย่างมาก¹⁵ รายละเอียดทั้งหลายเกี่ยวกับกิจกรรมของสวนโมกข์มีบันทึกอยู่ในแถลงการณ์เกี่ยวกับ 50 ปีของสวนโมกข์ซึ่งดำเนินมาครบ 50 ปีในปีนี้ โดยท่านพุทธทาสเป็นผู้แถลงเอง

ผลงานทั้งหลายที่เกิดขึ้นในระยะ 50 ปีที่ผ่านมา ไม่ว่าจะป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เช่น ทัศนโมกษ์เอง หนังสือรวมข้อเขียนและปาฐกถาเล่มใหญ่หนากว่า 500 หน้าจำนวนถึง 50 กว่าเล่ม ลูกศิษย์ลูกหาจำนวนมากมายและชื่อเสียงของท่านพุทธทาสเอง ทั้งหมดก็คือ ผลของการศึกษาในรูปแบบที่ท่านได้เลือก โดยเดินตามรอยบรมครู คือ พระพุทธเจ้า ทุกวันนี้ สอนโมกษ์ ได้กลายเป็นสัญลักษณ์และสถานที่เพื่อการศึกษาในรูปแบบดังกล่าว เป้าหมายสูงสุดของการศึกษาในที่นี้ คือ การเข้าถึงธรรม หรือการละซึ่งความยึดมั่นถือมั่น ตัวกูของกู ทำตนให้จิตว่าง หรือ ตายก่อนตาย ดังที่ท่านแถลงเอาไว้ว่า

“ตายก่อนตายเรียกว่า “ปริญาเอก” ของสอนโมกษ์ ทุกคนที่สอนโมกษ์ ขอให้ได้รับ ปริญาเอกนี้ไป คือ ปริญาตายก่อนตาย ถ้าใครไม่ได้รับ ก็อย่าโทษอาตมา ต้องเรียกว่ามันโง่เอง ที่ไม่ได้รับอะไรคุ้มกับการมาสอนโมกษ์ จะทำอะไรได้เล่า ปริญาตายก่อนตายนี้ไม่อยากเอาด้วย นี่มันเสียอย่างนี้ เรามันท้อใจอยู่เหมือนกัน เรามีปริญาให้คนที่มาปรกษา ปริญยานั้นเรียกว่า ปริญาตายก่อนตาย ไม่มีใครเอา”¹⁶

วิพากษ์

ก่อนที่จะทำความเข้าใจเรื่องการศึกษาในอุดมคติของท่านพุทธทาส ควรจะทำความเข้าใจว่า ท่านวิพากษ์การศึกษาที่เป็นอยู่ในปัจจุบันอย่างไร การวิพากษ์การศึกษาเกี่ยวโยงไปถึงการวิพากษ์สังคมในค่านอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการศึกษาโดยตรง ดังคำกล่าวที่ได้ยกไว้ตอนต้นบทความนี้แล้ว ความจริงชีวิตของท่านพุทธทาสทั้งชีวิตก็คือการวิพากษ์การศึกษาในตัวเองอยู่แล้ว ไรก็ดี ท่านได้กล่าวไว้ในปาฐกถาหลาย ๆ ครั้งว่าท่านมองเรื่องการศึกษาและสังคมในปัจจุบันอย่างไร ในที่นี้จะขอกล่าวถึงการวิพากษ์จากส่วนหนึ่งของหนังสือรวบรวมการปาฐกถาของท่านเพียงบางเล่มเท่านั้น แต่ก็เชื่อว่า แม้จะยังมีกล่าวไว้ในที่อื่น ๆ อีก แต่ความคิดหลักของท่านก็ยังคงเหมือนเดิม

ก่อนจะพูดถึงการศึกษา ท่านพุทธทาสมองปัญหาสังคมไทยในปัจจุบันว่า ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามวัตถุเป็นอย่างมาก แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวหาได้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขที่แท้จริงของคนไทยไม่ คนนิยมวัตถุหรือที่ท่านเรียกว่า “วัตถุนิยม” มากขึ้น มีกิเลสมากยิ่งขึ้น และสิ่งที่ขาด คือศีลธรรม สภาพสังคมที่ฟอนเฟะเช่นนี้ ท่านมองว่าเป็นอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก

ที่แพร่หลายเข้ามา และคนไทยรับเองโดยไม่มีวิจารณ์ญาณ อารยธรรมตะวันตกเองก็ทรุดหนัก หันเหไปสู่วัตถุนิยม (ในความหมายของท่าน) หนักยิ่งขึ้น จนกระทั่งมีคำกล่าวที่ว่า “พระเจ้าตายแล้ว” เพราะคนไม่สนใจพระเจ้า หันไปสนใจกิเลสของตนแทน “ที่นี้ พอพระเจ้าตายแล้ว เป็นอย่างไรบ้าง คนก็กลายเป็นสัตว์เดรัจฉานหมด แล้วก็ได้เบียดเบียนกัน ตามที่จะเบียดเบียนกัน ได้อย่างไรบ้างก็ค้นหาเบียดเบียนกัน ด้วยอำนาจของกิเลสเนน”¹⁷ ท่านมองว่า ชีวิตของคนก็เกินตามอารยธรรม อย่างนี้สรุปได้เหมือนกันว่า “ถ้าเข้าเผ่าสี่ซอ เข้าแต่หอ ล่อกามา” ซึ่งหมายถึงสิ่งอำนวยความสะดวกที่ปลุกคณิหาของมนุษย์ในทุกๆรูปแบบ นี่คือผลของวิวัฒนาการของโลก ซึ่ง “ยุคปัจจุบันนี้มันเป็นเรื่องเลยความพอดี เป็นทาสของเนื้อหนัง มันจึงมีการเห็นแก่ตัว มันจึงกีดกอบโกยเอาส่วนเกินไม่มีพอดี มันยอมเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งที่มันรู้สึกอยู่ว่า เขาก็คงไม่ชอบ เหมือนกับเราไม่ชอบให้ใครเบียดเบียนเรา แต่แล้วมันก็บังคับไม่ได้มันก็ยอมเบียดเบียน และทำอะไรไปตามความเกินของวิวัฒนาการ คือ ตามใจกิเลสยิ่งขึ้นทุกที นี่ก็ยุคปัจจุบันนี้ วิวัฒนาการมาถึงขอบเขตสูงสุดเลยขอบเขตสูงสุด จะกลายเป็นวินาศนาการ”¹⁸

ท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้มากมายหลายแห่งและอย่างยืดยาวในรายละเอียดเกี่ยวกับการวิพากษ์วิจารณ์สภาพสังคมในปัจจุบัน อันสรุปได้ว่า โลกปัจจุบันกำลังมีแต่การกระทำที่ส่งเสริมราคะ โทสะ โมหะ¹⁹ ที่สำคัญของเรื่องทั้งหลายก็คือตะวันตก บ่อเกิดแห่งสิ่งที่เรียกว่า “ความเจริญ” ท่านพุทธทาสพูดอย่างประชิดในเรื่องการเอาอย่างฝรั่งอันเป็นค่านิยมของคนไทยทั่วไปว่า “พวกคุณไปเรียนเมืองนอก ฉลาดอย่างฝรั่งกันมามากแล้ว มาโกงอย่างคนไทยกันเสียที มาที่นี้มาเรียนโกงอย่างคนไทยกันเสียที...เขาเห็นว่า เรื่องของฝรั่งเป็นเรื่องดี วิเศษ ฉลาดไปหมด ไม่รู้วากำลังเกินไปบ้าง กำลังเห็น “กงจักรเป็นดอกบัว” บ้าง”²⁰

ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญของการศึกษาว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุด “โลกนี้มันถูกนำไปด้วยการศึกษานั่นเอง ถ้าเรามีการศึกษาอย่างไร มันก็มีจิตใจอย่างนั้น”²¹ “เดี๋ยวนี้การศึกษาในโลกนี้มันเป็นทาสของกิเลส เป็นทาสของวัตถุนิยม”²² “นี่เป็นการศึกษาที่เดินไปผิด มันทำให้โลกนี้มีราคะ โทสะ โมหะมากขึ้น”²³ สรุปความว่า การศึกษาทุกวันนี้เป็นแต่เรื่อง “วัตถุนิยม” เสริมให้คนไปในทางนี้ ไม่มีเรื่องศีลธรรม ไม่มีเรื่องศาสนา “มันควรจะพุ่งเล็งไปถึงประเทศที่นำหน้าในการศึกษาที่ประเทศไทยไปตามกันเขานั่นมากกว่า ประเทศเหล่านั้นแยกศาสนาไปจากการศึกษากระทั่งยุบทำลายวัฒนธรรมที่เนื่องอยู่ด้วยศาสนานั้น ออกไปเสียจากการศึกษา”²⁴

ความจริงการศึกษา กับสิ่งแวดล้อม หรือสภาพสังคมทั่วไปมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน เพราะการศึกษาสังคมจึงเป็นอย่างนี้ และเพราะสังคมเป็นอย่างนี้การศึกษาจึงเป็นอย่างนี้ เรื่องนี้ท่านพุทธทาสก็ยอมรับเมื่อท่านพูดถึงการเขวหรือการออกจากธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ ซึ่งน่าจะเรียกได้ว่าเป็น Alienation ซึ่งท่านบรรยายว่า สาเหตุของการเขวหรือการออกนอกทางที่ถูกต้องคือ²⁵ ประการแรก สิ่งแวดล้อม เด็กในเมืองแตกต่างจากเด็กบ้านนอก เด็กในครอบครัวคนร่ำรวยมีทุกสิ่งทุกอย่างย่อมแตกต่างจากเด็กในครอบครัวยากจนไม่มีอะไรเป็นทรัพย์สินเลย ประการที่สองคือ การศึกษาที่ไม่ป้องกันการใช้ทั้งนี้เพราะประการที่สาม การศึกษานั้นเองที่ส่งเสริมการใช้ “ไม่มีส่วนที่ทำให้เจริญด้วยศีลธรรม” “กำลังทำให้โลกวินาศ” มากกว่าที่จะสร้างสรรค์ให้มีสันติที่แท้จริง ประการที่สี่ความรู้ในเรื่องการเมืองที่ผิดพลาด ท่านหมายถึงการเมืองที่ปราศจากศีลธรรมหรือว่า “การเมืองนั้นก็คือศีลธรรมอันหนึ่ง” ประการที่ห้า มีระบบการปกครองที่ผิดพลาด เราไม่มีรัฐบาลที่มองหาศีลธรรม ในเรื่องนี้ท่านได้พูดไว้อย่างมากในเรื่องสังคมในอุดมคติ คือ ธรรมิกสังคมนิยม²⁶ ในประการที่ว่าด้วยการเขวทางการเมืองนี้เกี่ยวพันถึงการเขวในความเข้าใจจริงทางเศรษฐกิจและเรื่องประชาธิปไตยด้วย²⁷

การใช้ประการที่หก คือ มหรสพที่ผิดพลาด ท่านพุทธทาสเห็นความสำคัญของวัฒนธรรม ที่เป็นการพักผ่อนหย่อนใจต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะที่เป็นศิลปะสร้างสรรค์²⁸ ท่านยอมรับว่า มหรสพที่เป็นสิ่งประเล้าประโลมใจบริสุทธิ์มีอยู่มาก โดยเฉพาะการแสดงการเล่นพื้นบ้านในสมัยก่อน ซึ่งท่านเห็นว่าเป็นการศึกษาแบบหนึ่ง ท่านยกตัวอย่างของคนภาคใต้ที่เรียนรู้ภาษาไทยว่า ก่อนนี้ไม่มีการติดต่อทางสื่อสารมวลชน ชาวใต้เรียนรู้ภาษาไทยกลางก็โดยอาศัยหนังตะลุง “ฉะนั้น มหรสพอันบริสุทธิ์สมัยโน้น จะเป็นหนังตะลุง มโนราห์ อะไรก็ตาม มันยังบริสุทธิ์อยู่มาก แล้วมันก็เป็นการศึกษาด้วย มันให้ความประเล้าประโลมใจพร้อมไปกับการศึกษา”²⁹ ปัจจุบันนี้ไม่ได้เป็นเช่นนั้นอีกต่อไป มันเป็น “มหรสพทุกผีปีศาจ มหรสพที่ทำให้มีเงินและเล่ห์กล”³⁰ ยิ่งแพร่หลายออกไปกว้างขวางเพียงไรความชั่วร้ายก็แพร่หลายไปได้มากเพียงนั้น

นอกจากการวิพากษ์การศึกษาทั่วไปแล้ว ท่านพุทธทาสก็มีได้วางแนวการวิพากษ์สถาบันการศึกษาต่าง ๆ ซึ่งท่านก็ได้แสดงออกด้วยการปฏิบัติมาก่อนแล้ว คือ การหันหลังให้กับระบอบมุ่งแสวงหาด้วยตนเอง เพราะเห็นว่าจะบรรลุเป้าหมายที่แท้จริงได้ดีกว่า ท่านกล่าวว่า

“การที่จะมีการศึกษา อย่างที่เรียกว่าเจริญก้าวหน้า ที่จัดกันอยู่ในเวลานี้ทั่วไปมันมีอะไรที่
ขึ้นบ้าง มันมีแต่พอกพูนความเห็นแก่ตัว ยิ่งฉลาด ยิ่งเห็นแก่ตัวลึกซึ้ง ยิ่งฉลาดมากขึ้น
ไปอีกก็ยิ่งเห็นแก่ตัวมากขึ้นไปอีก ยิ่งฉลาดแต่เด็ก ๆ ก็ยิ่งเห็นแก่ตัวไปแต่เด็ก ๆ เห็นแก่
ตัวอย่างลึกซึ้งซับซ้อน อย่างที่ตัวเองไม่รู้สึกรู้ว่าตัวเองนั้นเห็นแก่ตัว ฉะนั้น การที่จะจัด
การศึกษาแบบนี้ อย่างในโลกปัจจุบันนี้ให้มากขึ้นสักเท่าไร ก็ยังทำให้โลกนี้เป็นโลกของ
บุคคลผู้เห็นแก่ตัวมากขึ้นเท่านั้น จะยังเพิ่มจำนวนโรงเรียน จำนวนวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มากขึ้นสักเท่าใด ก็เท่ากับยังเป็นการเพิ่มให้โลกนี้มีความเห็นแก่ตัว อย่างละเอียดลึกซึ้ง
ซับซ้อนมากมาย วิจิตรพิสดารมากขึ้นเท่านั้น

ผมบอกตรง ๆ ไม่กลัวใครโกรธว่า ไม่เลื่อมใสในการเพิ่มโรงเรียน เพิ่มมหาวิทยาลัย เพิ่ม
อะไรต่าง ๆ อย่างที่กำลังจัด หรือกำลังเพิ่มกันอยู่เดี๋ยวนี้ เพราะว่ามันมีแต่จะทำให้คนนั้น
ฉลาดในการที่จะเห็นแก่ตัว กอบโกยประโยชน์ใส่ตัวให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปอีกเท่านั้นเองเพราะว่า
ไม่มีการศึกษาตามแบบของพระพุทธเจ้าเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย คือ การศึกษาที่ทำลายความ
เห็นแก่ตัว”⁸¹

อุดมคติ

จากการวิพากษ์การศึกษาในปัจจุบันของท่านพุทธทาสภิกขุจะมองเห็นจุดยืนของท่านอยู่
บ้างแล้วพอสมควรว่า การศึกษาในอุดมคติคืออะไร จากชีวิตของท่านเอง ซึ่งพยายามเดินตาม
รอยพระพุทธบาท เราพบว่า การศึกษาในอุดมคติตามที่ชนะของท่านคือ “การศึกษาแบบพระพุทธ-
เจ้า” ซึ่งหมายความว่า เป็นการศึกษาเพื่อการดับทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง⁸² “โดยเฉพาะก็คือเอา
ชนะกิเลสทุกชนิดแล้วก็เป็นที่นิพพานเอง โดยไม่ต้องปรารถนานิพพาน เมื่อคนเราบังคับความชั่ว
ในจิตใจ คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลงได้หมดจนสิ้นเชิงแล้วก็ยอมเป็นที่นิพพานขึ้นมา
เอง ไม่มีใครคิดจะเบียดเบียนใคร ไม่มีใครคิดจะล่วงเกินใคร ไม่มีใครคิดที่จะเอาเปรียบใคร”⁸³
พูดอีกนัยหนึ่งเป็นการศึกษาที่ทำลายความเห็นแก่ตัว ซึ่งจะเป็นไปได้โดยการยึดเอาาระบบศีล สมาธิ
ปัญญามาใช้⁸⁴ ซึ่งก็หมายความว่า จะต้องเป็นการปฏิบัติไปพร้อมกัน

การศึกษาที่สมบูรณ์แบบตามแบบของพระพุทธเจ้าสอดคล้องกับความหมายดั้งเดิมของ
ศัพท์ตัวเองที่มาจากภาษาบาลีว่า “สิกขา” ซึ่งมีคำว่า ไตรสิกขา หรือการศึกษาสามอย่างอัน ได้แก่

ศีล สมาธิ ปัญญา “คำว่าสิกขานี้มีความหมายเป็นการประพฤติปฏิบัติ มิได้หมายเพียงการศึกษาเล่าเรียน แต่เป็นการประพฤติปฏิบัติชนิดที่ทำให้เกิดความสุขในทางจิตทางวิญญาณหรือจิตใจให้สูงจริง ๆ”³⁵ ท่านพุทธทาสย้ำเรื่องความสูงส่งหรือสูงสุดของการศึกษาในอุคมคติ ซึ่งสอดคล้องกับพระธรรมของพระพุทธเจ้า “พระพุทธเจ้าให้การศึกษาก็เรียกว่า พระธรรม ที่แจกเป็นปริยัติหรือปฏิบัติ หรือปฏิเวทได้ 3 อย่าง”³⁶ หากขาดพื้นฐานของธรรมทั้งสามมิตินี้แล้ว การศึกษามนุษย์แบบก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ทั้งนี้เพราะการศึกษาอื่น ๆ เป็นเพียงเรื่องรองและรายละเอียดปลีกย่อย ซึ่งจะต้องถูกใช้ไปโดยมีพื้นฐานอยู่บนสิ่งที่เรียกว่า “ศีลธรรม”

ในแผนการศึกษาของไทยเอง ได้มีการพูดถึงการศึกษา 4 อย่าง คือ พุทธศึกษา จริยศึกษา พลศึกษาและหัตถศึกษา ท่านพุทธทาสได้ลงไปสู่รายละเอียดโดยวิพากษ์วิจารณ์สิ่งที่ทำและเน้นกันอยู่กับสิ่งที่ท่านเห็นว่าเป็นความหมายที่ควรจะเป็น

พุทธศึกษาเท่าที่ทำกันอยู่ในปัจจุบันเป็นการเน้นการเรียนรู้นั่งสอ เรียนรู้วิชาต่าง ๆ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นสิ่งประเทืองปัญญาทั้งหลาย ตั้งแต่ระดับประถมจนกระทั่งถึงระดับอุดมศึกษา³⁷ เช่นความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับสังคม มนุษย์และโลกในแง่ที่เฉพาะลงไปเรื่อย ๆ ท่านพุทธทาสเห็นว่าพุทธศึกษาให้ความสำคัญกับเรื่องรองให้เป็นเรื่องแรก “พุทธศึกษาที่แปลว่าปัญญานี้มันต้องเป็นปัญญาที่แท้จริง ๆ คือ ต้องมีความรู้เรื่องที่สำคัญที่สุดของชีวิต ตลอดชีวิต คือ รู้ว่าเกิดมาทำไมนั่นแหละ.... นี้ตามความคิดของผมว่า เด็ก ๆ ชั้นประถมศึกษาหรืออนุบาลควยเข้าไป จะต้องเริ่มการศึกษาด้วยวิถีใดที่เหมาะสมที่เขาค่อย ๆ รู้สึก หรือลืมหว่าขึ้นมา เกิดมาทำไม ไม่ใช่เพียงแค่เรียนหนังสือ ก ข อ ก กา รู้หนังสืออะไรเรื่อยไป วิชาคณิตศาสตร์ วิชาอะไรก็ตาม แล้วยังไม่มีความรู้อะไรเลยว่าจะเกิดมาทำไม นี่ก็ไม่มีพุทธศึกษาตั้งแต่ชั้นอนุบาล จนถึงมหาวิทยาลัยก็ยังไม่มีความรู้สักนิด ส่วนรู้หนังสือ หรืออบรม ลับสมอง ลับสติปัญญา มันเรื่องผีไม่ลายมือเอาไปไว้พวกเครื่องมือหัตถศึกษาดีกว่า มีผีไม่ลายมือที่จะทำงานชีวิต”³⁸

จริยศึกษา มีความพยายามที่จะให้เรียนรู้และแสดงออกทางการปฏิบัติมากที่สุด ถึงกระนั้นก็ยังไม่เพียงพอ เพราะกิริยาภายนอกทั้งหลายไม่ได้มีพื้นฐานด้านจิตใจเท่าที่ควร จึงเป็นแต่ระเบียบปฏิบัติที่ทำกันด้วยประเพณีวัฒนธรรมบางประการเท่านั้น ท่านพุทธทาสเห็นว่า โดยพื้นฐานแล้ว จริยศึกษา “ต้องเป็นพรหมจารีย์ ต้องมีความเห็นพรหมจารีย์บริสุทธิ์ผุดผ่อง บุชากรศึกษาพร้อมกันไปกับความเป็นอยู่ในระเบียบวินัยของนักเรียน ของมนุษย์ ของความเป็นหญิง ของ

ความเป็นชาย ของศีลธรรมทุกอย่างทั้งคงมออย่าง เป็นระเบียบเรียบร้อยที่สุด มัชยสถ์สำรวมที่สุด มีหิริโอตตัปปะมากที่สุด กลัวที่สุดที่จะเสียความเป็นอย่างนี้ อย่างนี้จึงจะชื่อว่าเป็นคนมีบิคา มารดา มีครูบาอาจารย์ หรือมีพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ถ้าครบบริบูรณ์อย่างนี้จึงจะเรียกได้ว่าเป็นผู้มีจริยศึกษา”³⁹ คำว่า “พรหมจารี” ในความหมายที่ท่านพุทธทาสใช้ เป็นความหมายดั้งเดิมของสิ่งที่เราเรียกกันว่า “ศาสนา” ในปัจจุบันพระพุทธรูปองค์ทรงสั่งให้สาวกไปประกาศ “พรหมจรรย์” อันหมายถึงชีวิตที่ประเสริฐ ความหมายจึงครอบคลุมไปทุกด้าน ทั้งกาย ใจและชีวิตอยู่ร่วมกับคนอื่น ท่านพุทธทาสเห็นว่า จริยศึกษาเป็นการศึกษาที่มุ่งให้รู้จักบังคับตน ลดความเห็นแก่ตัว มีระเบียบวินัย ผูกพันโดยการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน นอกนั้นท่านยังมองว่า ชีวิตนักศึกษาโดยเฉพาะในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ยังไม่ได้ตั้งใจเล่าเรียนกันอย่างจริงจัง ใช้เวลา “สนุกสนาน” กันมากเกินไป หลงระเหิงไปกับค่านิยม “สมัยใหม่” มากเกินไป การศึกษาก็ไม่ได้มุ่งที่แก่นแท้ของชีวิต จึงไม่อาจนำไปสู่การปฏิบัติอันเป็นจริยธรรมหรือพรหมจรรย์ที่แท้จริงได้

พลศึกษา ความเข้าใจทั่วไป คือ การศึกษาที่ฝึกฝนให้มีกำลังแข็งแรง มีอนามัยดีโดยศึกษาในการกีฬา แม้ว่าการศึกษาเช่นนี้จะมีผลทางจิตใจด้วยเช่นกัน แต่กระนั้นท่านพุทธทาสเห็นว่า พลศึกษาที่ทำกันอยู่ชานชาลา “ลุ่ม” มุ่งการเสริมกำลังทางร่างกายในลักษณะที่เป็น “วัตถุนิยม” มากเกินไป ไม่ได้มุ่งให้มีการเสริมสร้างพลังทางจิตใจหรือวิญญาณ ด้วยเหตุนี้ กำลังกายที่เกิดขึ้นก็ถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด “เห็นแก่กิเลส เห็นแก่ความสุขทางเนื้อหนัง เห็นแก่ตัวกู-ของกู มันจึงไปเล่นกีฬาชนิดที่เป็นไปเพื่อตัวกู เพื่อของกู มันจึงมีการชกต่อยกัน มีการขว้างระเบิดขวดในสนามกีฬาของผู้มีกำลังแต่เพียงฝ่ายทางกายอย่างเดียว มีกำลังฝ่ายวัตถุนิยมอย่างเดียว ไม่มีกำลังทางมนิยม”⁴⁰ พลศึกษาในอุดมคติของพุทธศาสนา คือ “สิ่งที่เขาเรียกว่ากำลังหรือพลังนั้นเขาหมายถึงธรรมะ คือ สติ ปัญญา วิริยะ สมาธิ ฯลฯ มีคุณธรรมเหล่านั้น”⁴¹ สรุปได้ย่อ ๆ ว่า พลังจิต คือ สมาธินั่นเอง แต่ทุกวันนี้เข้าใจคำว่าสมาธิไม่ถูกต้อง สมาธิทางพุทธศาสนามีองค์ประกอบ 3 อย่าง คือ จิตบริสุทธิ์สะอาด จิตที่มั่นคงที่สุด และจิตที่ว่องไวในหน้าที่ของมันอย่างที่สุด ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญแก่การศึกษาเพื่อเสริมสร้างพลังจิตก่อน “พลศึกษา มันควรเป็นกำลังจิตที่ถูกต้อง แล้วจึงจึงกำลังกายไปตามทางที่ถูกต้องรวมกัน”⁴²

หัตถศึกษา หมายถึงวิชาชีพต่าง ๆ หรือการศึกษาที่มี “ผีไม่ลายมือ” ใช้เทคนิคต่าง ๆ ความเข้าใจของท่านพุทธทาสจากจุดยืนของท่านเห็นว่า วิชาการทั้งหลายในปัจจุบันล้วนน่าจะถูกถือ

ว่าเป็นหัตถศึกษาทั้งสน ท่านมิได้หมายถึงแต่เพียงวิศวกรรมศาสตร์ วิทยาศาสตร์ แพทยศาสตร์ และวิชาเทคนิคต่าง ๆ เท่านั้น แต่รวมความไปถึงวิชาค่านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ทั้งหลายด้วย เพราะวิชาการเหล่านี้ศึกษาไปเพื่อประกอบอาชีพเป็นสำคัญ ท่านวิจารณ์ว่า การจัดการศึกษาปัจจุบันมักจะทำเอาส่วนวิชาการต่าง ๆ เข้าไว้ในพุทธศึกษา ซึ่งตามหลัก “ภาษาธรรม” แล้วไม่ถูกต้อง เป็นการให้ความสำคัญผิดเรื่องผิดที่ “อย่างเอาผีไม่ลายมือ วิชาชีพเป็นพุทธศึกษาเลย ให้พุทธศึกษาเป็นแสงสว่างของชีวิตตลอดชีวิต ชีวิตทั้งหลายเป็นแสงสว่างได้อย่างไร อันนั้นเป็นพุทธศึกษา ส่วนวิชาเทคนิค เช่น วิศวกรรมศาสตร์เป็นหัตถศึกษา”⁴³

การศึกษาในอุดมคติทั้ง 4 อย่างที่กล่าวมานี้จะต้องมีหลักธรรมเป็นพื้นฐาน ซึ่งก็เป็นที่น่าเสียดายว่า ปัจจุบัน การจัดระบบการศึกษาไม่ได้เป็นเช่นนั้น ท่านพุทธทาสพูดถึงการแยกศาสนา ออกจากการศึกษาว่า เป็นสาเหตุให้เกิดการศึกษาที่ส่งเสริมแต่กิเลส ท่านพูดถึงอดีตกาลเมื่อศาสนา ยังมีบทบาทสำคัญทางการศึกษา ทั้งตัวบุคคลากรซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระ และทั้งเนื้อหาซึ่งเน้นเรื่อง ศาสนาเป็นหลักว่าเป็นการศึกษาที่ยังไม่ได้เขวไป “อย่างเด็กสมัยก่อนมันโง่ มันก็กลัวบาป มันก็ทำไปตามคำสอนในศาสนา เด็กสมัยนี้มันฉลาด ว่าพระเจ้าไม่มี ศาสนาไม่จำเป็น เอาแต่อารมณ์ของตัว มันก็เลยได้ตีรันฟันแทงกันในโรงเรียน ในมหาวิทยาลัยก็เรียกครูอาจารย์อย่างนั้นอย่างนี้ แล้วถ้าครูไม่ชอบใจก็ ทำร้ายครู ไม่ได้ว่าครูมีบุญคุณ ฉะนั้นจึงไม่รู้ว่าจะบังคับหรือปกครองกันอย่างไรไหวแล้ว”⁴⁴ สภาพการณ์การศึกษาในปัจจุบันเป็นไปตามระบบสังคม ไม่ใช่สังคมเป็นไปตามการศึกษา การศึกษาจึงเน้นที่การเรียนรู้อันประกอบอาชีพ ทั้งผู้สอนและผู้เรียนต่างก็ทำไปด้วยความคิดคั่งกล่าว เรื่องจริยธรรมและเรื่องศาสนาจึงกลายเป็นเรื่องที่ยังคงไว้เพียงเพื่อประกอบ เล็กน้อยเท่านั้น หากได้มีความสำคัญหรืออิทธิพลอย่างไรต่อไปไม่

รายละเอียดต่าง ๆ ที่ว่าด้วยอุดมคติทางการศึกษา ท่านพุทธทาสได้บรรยายให้นักศึกษาและผู้ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาไว้หลายครั้ง ซึ่งก็สอดคล้องกับประเด็นหลักที่กล่าวไว้ตอนต้นนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ดี เราจะจำแนกการกล่าวถึงการศึกษาในรายละเอียดโดยแยกการศึกษาของแต่ละบุคคลกับการจัดระบบการศึกษาเพื่อให้สอดคล้องกับอุดมคติของพุทธศาสนา

หลักธรรมที่ท่านพุทธทาสมักย้ำอยู่เสมอ คือ กาลามสูตรและโยนิโสมนสิการและอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท ท่านพูดถึงกาลามสูตร เพื่อให้เกิดความภักดีวิพากษ์วิจารณ์และปฏิบัติจนสามารถรู้แจ้งหรือประสบด้วยตนเอง หรือดังที่ท่านบอกว่า “ถ้าถูกถามว่า พระพุทธเจ้าท่านสอน

ให้เชื่อใคร ก็ตอบตามที่พระพุทธภาษิตกาลามสูตรว่า ทรงสอนให้เชื่อการมองเห็นชัคค้อยู่ด้วยตนเอง....”⁴⁵ ซึ่งรวมความว่า ไม่ให้เชื่อสักแต่เพราะคำมีรสอนไว้ ครูอาจารย์บอก คำนำฉนวนด้วยหลักเหตุผล หรือถือกันมาเป็นประเพณี “ตรงนี้ต้องฟังคุณให้ดีๆ มิใช่ห้ามไม่ให้เราเกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกหรือไม่ให้เกี่ยวกับครูบาอาจารย์ หรือมิใช่ห้ามไม่ให้เราอ่านพระไตรปิฎก ไม่ฟังคำครูบาอาจารย์และไม่ฟัง “คำล้าลือหรือไม่ใช่” การคำนวนทางตรรก “แต่ที่ว่าแม่ว่าเราได้ฟัง” ได้อ่านได้อิน เราไม่เชื่อตามนั้น นอกจากมาคิดใคร่ครวญดู หยั่งดูจนเห็นชัคค้อยู่ด้วยตนเองว่า มันเป็นอย่างนั้นจริง”⁴⁶ นอกนั้นเป็นเรื่องราว

เพื่อเสริมในการคิดใคร่ครวญอย่างมีวิจารณ์ญาณและให้รู้แจ้งด้วยตนเอง ท่านพุทธทาสพูดถึงโยนิโสมนสิการ ก่อนอื่นท่านวิจารณ์การศึกษาปัจจุบันว่า “ทำให้คนมีการศึกษามาก คิดเก่งอะไรเก่งไปหมด แต่ถ้าดูให้ลึกอีกทีแล้วจะเห็นว่า มันเก่งไปในทางที่เป็นอโยนิโสมนสิการ....เพราะว่ามันคิดไปเรียนไป กันไป ตามอำนาจของตัวกู-ของกู ตามเหตุผลของตัวกู ไม่ใช่ตามเหตุผลของธรรม”⁴⁷ โยนิโสมนสิการเป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักวิเคราะห์ อันเป็นการฝึกฝนนำไปสู่ปัญญาที่แท้จริง อย่างไรก็ตาม นี่ไม่ใช่เรื่องความคิดในความหมายของการศึกษาปัจจุบัน เพราะโยนิโสมนสิการเป็นความคิดที่อยู่บนรากฐานของธรรมข้ออื่น ๆ ด้วย เป็นความคิดที่มีเมตตา เป็นมิตร คิดในทางการช่วยเหลือเกื้อกูล คิดในทางทำการให้เข้มแข็ง มีมานะอดทน สิ่งเหล่านี้เมื่ออยู่ระดับของศีลก็เป็นพื้นฐานสำคัญเพื่อให้การคิดนั้นมุ่งไปสู่ปัญญาที่แท้จริงได้ ถ้าไม่เช่นนั้นแล้วก็จะกลายเป็นอโยนิโสมนสิการไป ซึ่งแม้ว่าจะคิดเก่งสักปานใดก็ไม่ได้เสริมสร้างปัญญาที่แท้จริง เพราะสร้างกิเลสแทน “คนเดี๋ยวนี้ก็แค่ทฤษฎี หรือหลักวิชาแล้วปฏิบัติไม่ได้ ก็เพราะว่ามันขาดโยนิโสมนสิการ นี่จึงขอให้ทำกันเสียใหม่ ในการกลับกันให้ถูกต้องว่า ให้มีโยนิโสมนสิการ มีรากฐานอยู่ที่พระธรรม ที่ว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น”⁴⁸

คำว่าโยนิโสมนสิการ มีความหมายว่า การกระทำในใจอย่างถูกต้องโดยเหตุ (โยนิ แปลว่าเหตุ โยนิโส แปลว่าโดยเหตุ มนสิการ แปลว่า ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ-ใส่ใจ) โยงไปถึงหลักที่บัญญัติหรือปฏิจจนูปบาท ซึ่งว่าด้วยเหตุอันเกี่ยวเนื่องของการเกิดของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งมักกล่าวไว้เป็นหลักทั่วไปว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ”⁵⁰ เมื่อแจจรวช้อลงไปแล้วก็มีอีก 12 องค์ประกอบ

โดยเริ่มต้นที่วิชา ซึ่งในที่นี้จะไม่กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับปฏิจสุมุปาบทเอง เพียงแต่ยกมาเพื่อประกอบการเข้าใจความคิดที่ท่านพุทธทาสนำหลักธรรมต่าง ๆ เข้ามาพิจารณาเรื่องการศึกษาเท่านั้น ในแง่ที่ท่านพยายามชี้ให้เห็นว่า การรู้แจ้งในความจริงแห่งชีวิตในแนวของปฏิจสุมุปาบทนี้ คนเราสามารถบรรลุถึงธรรมได้ในชาตินี้ การรู้แจ้งถึงสาเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายในลักษณะนี้เป็นขั้นสูงสุดของชีวิต แต่ก็สามารถนำมาประยุกต์กับชีวิตประจำวันได้ กับการศึกษาได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับระบบการศึกษา ท่านพุทธทาสเห็นว่าจะต้องมีระบบการศึกษาใหม่ “จะต้องจัดการศึกษากันเสียใหม่ ถ้าถามขึ้นว่า คืออะไร ก็ต้องตอบกันอย่างที่เรียกว่าไม่มีทางผิด หรือว่า อย่างกำปั้นทุบดินว่า จัดให้มันตรงกันข้ามจากที่มันมีอยู่เดี๋ยวนี้ นี้ก็ตอบได้เพียงเท่านั้นก่อน แล้วก็ยังไม่รู้ว่าทำอะไรแน่ตกลงไปนัก”⁴⁹ คำกล่าวของท่านพุทธทาสเป็นที่เข้าใจได้ว่า ท่านได้ทำหน้าที่ของท่านในการแนะนำแนวทางที่ควรจะเป็น ส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับการจัดการนี้คงต้องร่วมมือกันคิดหลายฝ่าย โดยเฉพาะผู้ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาโดยตรง ส่วนตัวท่านเองก็ได้พยายามทำเป็นตัวอย่างทั้งในรูปแบบของชีวิตที่สวนโมกข์เองหรือที่โรงเรียนพุทธนิคมของธรรมทานมูลนิธิซึ่งเป็นสองระบบที่แตกต่างกัน แต่ก็ไม่ได้ต่างกันที่พื้นฐานปรัชญาการศึกษายังคงเป็นการศึกษาที่มุ่งให้คนเป็นพุทธศาสนิกที่ดีและบรรลุถึงธรรมตามฐานะและความสามารถของแต่ละคน

รายละเอียดอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับระบบการศึกษาหรือสถาบันการศึกษาที่ท่านพุทธทาสพูดถึงหลายครั้ง คือ ครู ซึ่งท่านวิจารณ์ว่า ครูทุกวันนี้ “ขบถต่อความหมายคำว่า “ครู”⁵¹ ซึ่งในอุดมคติแล้ว “ครูที่แท้ต้องเป็นผู้นำทางวิญญาณ”⁵² ไม่ใช่ “เรือจ้าง” ในความหมายของ “ลูกจ้าง” ที่ทำไปเพียงเพื่อประกอบอาชีพมีรายได้หรือที่เรียกกันว่า “รับจ้างสอนหนังสือ” ครูในอุดมคตินอกจากเป็นผู้นำทางวิญญาณแล้วเป็นผู้ “เปิดประตูเรื่องทางจิตทางวิญญาณ” ทำให้นักเรียนได้เห็นแสงสว่าง ออกมาสู่วิชาที่แท้จริง ครูเป็นเสมือนมัลลเทศก์ทางวิญญาณ และเพราะการนำแสงสว่างมาสู่ศิษย์ครูจึงเปรียบดังพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็น “บรมครู” ที่แท้จริง”⁵³ ท่านพุทธทาสเห็นความสำคัญของครูเป็นที่สุด ดังที่ท่านได้ยกย่องเอาไว้อย่างสูงส่งว่า

“เมื่อเราแบ่งแยกคนในโลกออกเป็นประเภท ๆ เราก็พอจะเห็นได้ว่า บุคคลที่เรียกว่าครูนั้น ควรตั้งอยู่ในฐานะประเภทสูงสุด เป็นปฐมนิยบุคคล เพราะว่าคนทุกพวกจะต้องรับต้องได้รับการนำของบุคคลประเภทที่เรียกตัวเองว่า ครู มันจึงจะไปรอด ถ้าไม่อย่างนั้นแล้วก็จะมโง่เหมือนตั้งแต่เกิดมา ไม่มีทางที่จะเจริญก้าวหน้าได้ จึงกล่าวได้ว่า ครูเป็น

ผู้นำโลก หรือเป็นผู้ถือคบเพลิง ถือตะเกียงที่มีแสงสว่าง ชูส่องให้คนทั้งโลกเดินตามไป นี่เป็นความจริงที่ไม่ต้องกล่าวให้เกินความจริง....เราจะเห็นได้ว่า ครูเป็นผู้ขับเคลื่อนวิญญาณ และเป็นผู้นำผู้จูงดวงวิญญาณของบุคคลประเภทอื่น”⁵⁴

ครูเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดใน 3 องค์ประกอบที่ท่านพุทธทาสถือว่าจำเป็นเพื่อให้เกิดการศึกษาที่ดีในอุดมคติ คือ มีครูดี มีสิ่งแวดล้อมที่ดี มีวิธีการสอนดี ท่านอธิบายว่า

“ต้องมีครูดี ครูดีหมายถึงครูที่ประพฤติดี ถ้าครูประพฤติไม่ดี จะเอามาสอนนักเรียน มาชู้เชื่อนักเรียนเท่าไร นักเรียนก็ไม่ทำตาม เพราะครูไม่ประพฤติดีเอง ไม่ทำตนเป็นตัวอย่าง ครูที่มีความรู้มาก แต่ประพฤติไม่ดีนั้น ไม่สำเร็จประโยชน์ในการสอน เพราะนักเรียนจะไม่เคารพและเชื่อฟัง ดังนั้นจะต้องมีครูที่มีความรู้ดีและประพฤติดี นื่องค์ที่หนึ่ง

มีสิ่งแวดล้อมดี ก็หมายความว่า มีบิดามารดาของเด็กเป็นคนดี มีโรงเรียนดี มีเครื่องใช้สอยเครื่องมือดี ฯลฯ เรียกว่า สิ่งแวดล้อมดี

มีวิธีการสอนดี คือ ฉลาดในการสอน นำจิตใจเด็กไปได้จริง.....

พระพุทธเจ้าดูเหมือนท่านจะเล็งถึงครูดีมากกว่าอย่างอื่นหมด เพราะว่ามีครูดีอย่างเดียวแล้ว ย่อมบันดาลสิ่งอื่น ๆ ได้หมด คือ อาจบันดาลสิ่งแวดล้อมให้ดี บันดาลวิธีการสอนให้ดีได้ โดยไม่ยากเลย ขอให้ครูดีอย่างเดียวเท่านั้น”⁵⁵

ครูในอุดมคตินอกจากจะเรียกว่าเป็นปฐนียบุคคล เป็นผู้นำทางวิญญาณและชื่ออื่น ๆ อีกแล้ว ท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้ในที่สุดโดยนำกลับไปถึงสมัยพุทธกาลว่า ครูที่แท้ คือ กัลยาณมิตร ซึ่งมีความหมายลึกซึ้งนัก

“คราวหนึ่งพระอานนท์มาทูลแสดงความเห็นของท่านกับพระพุทธเจ้าว่า ท่านเห็นว่าการมีมิตรดีหรือกัลยาณมิตรเป็นความสำเร็จของมนุษย์เราตั้ง 50 เปอร์เซนต์ พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า ไม่ใช่เช่นนั้น แต่จะเป็นร้อยเปอร์เซนต์ทีเดียว กัลยาณมิตรนั้นเป็นเหตุให้เกิดความสำเร็จของคนเราในสิ่งที่ประสงค์ร้อยเปอร์เซนต์ ซื่อนี้ถือว่า กัลยาณมิตรจริง ๆ แล้ว ย่อมบันดาลความสำเร็จให้ได้แล้ว ทั้งในฐานะเป็นมูลเหตุและเครื่องมือ โปรดเข้าใจว่าในทางธรรมะนั้น เขาเรียกครูว่า “กัลยาณมิตร” ”⁵⁶

การศึกษาในอุดมคติตามทัศนะของท่านพุทธทาสจากจตุยีนของพุทธศาสนาซึ่งท่านปฏิบัติมีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากแก่นคำสอนของหลักธรรมสำคัญของพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะ

จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนากับการศึกษาคือสิ่งเดียวกัน คือ ความหลุดพ้น ความเป็นอิสระ ความรู้แจ้ง ไตรสรณะ หรือพระรัตนไตร ตามหลักพุทธศาสนาก็เปรียบได้กับศาสตร์ทั้งสามในการศึกษาที่ท่านพุทธทาสแจกแจงไว้ คือ พุทธศาสตร์ ธรรมศาสตร์และสังฆศาสตร์⁵⁷ พุทธศาสตร์ เน้นถึงการรู้ในสิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับชีวิต ความหมายของชีวิต เกิด แก่ เจ็บ ตาย ธรรมศาสตร์ คือ การปฏิบัติ ส่วนสังฆศาสตร์ เป็นศาสตร์แห่งการอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นในสังคม ความสัมพันธ์อันดีงาม หากว่าสามารถจัดการศึกษาให้เป็นไปตามแนวโน้มได้จริงแล้ว ปัญหาต่าง ๆ คงไม่เกิดขึ้น เพราะเนื้อหาที่แท้และพื้นฐานของการศึกษาในอุดมคตินี้คือพุทธธรรมนั่นเอง

ทั่วไป

ท่านพุทธทาสไม่ใช่นักการศึกษาในความหมายของนักวิชาการที่เข้าใจกันอยู่ทั่วไป ท่านเป็นนักปฏิบัติที่มองปัญหารอบด้าน ไม่ได้แยกการศึกษาออกมาต่างหากจากเรื่องของชีวิตทั้งหมด ไม่ได้แยกเป้าหมาย นโยบายและปรัชญาการศึกษาออกจากเป้าหมาย นโยบายและปรัชญาชีวิต การมองประเด็นในลักษณะสังเคราะห์ (synthetic) เช่นนี้เป็นลักษณะพื้นฐานของพุทธศาสนาและปรัชญาตะวันออกอื่น ๆ โดยทั่วไป ความจริงก็ไม่ใช่ว่าแนวความคิดแบบตะวันตกหรือปรัชญาการศึกษาอื่น ๆ จะมองข้ามเรื่องนี้ เพราะปรัชญาการศึกษาตะวันตกทั้งหลายก็เกี่ยวข้องและสอดคล้องกับแนวความคิดและสภาพชีวิตด้านอื่น ๆ ของสังคมด้วยเช่นเดียวกัน ปัญหาอยู่ที่ว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวนั้นเน้นที่จุดใด จากสภาพการศึกษาปัจจุบันก็จะเห็นว่า จุดเน้นของการศึกษามุ่งที่การ “ผลิต” คนเพื่อสนองความต้องการทางเศรษฐกิจและการเมืองมากกว่าอย่างอื่น เป้าหมายชีวิตเป็นเป้าหมายที่เลื่อนลงเพราะกลบเกลื่อนไปด้วยกิเลสต่าง ๆ ประเด็นนี้ ท่านพุทธทาสมองปัญหาได้อย่างชัดเจน

ปัญหาสำคัญอยู่ที่ว่า ระหว่างอุดมคติกับความเป็นจริง ช่องว่างนั้นห่างไกลกันยิ่งนัก ไม่ว่าจะเป็นอุดมคติดั้งเดิมของตะวันตกหรือตะวันออกก็มีส่วนที่คล้ายคลึงกัน ไม่ใช่แต่เพียงศาสนาคริสต์ แต่รวมถึงปรัชญากรีกและอุดมคติชีวิต สังคมและอุดมคติของแต่ละบุคคลในยุคแรกก็สูงส่งทั้งสิ้น ประวัติศาสตร์ และวิวัฒนาการทางสังคมได้ลบเลือนสิ่งเหล่านี้ไป ด้วยเหตุนี้ความเข้าใจเรื่องปรัชญาตะวันตกจึงไม่ถูกต้องเสมอไป เช่นเกี่ยวกับการเข้าใจพุทธปรัชญาในปัจจุบันในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสเองก็ได้วิจารณ์คำว่าปรัชญาและ Philosophy ไว้หลาย ๆ แห่ง⁵⁸ ความจริง

ความหมายดั้งเดิมของปรัชญาไม่ได้หมายถึงความรักในความรู้อย่างที่เข้าใจกัน⁵⁹ แต่หมายถึงความพยายามของชาวกรีกที่จะ “รู้แจ้ง” ในสภาพของโลก หาเอกภาพในความหลากหลาย หากความเป็นหนึ่งระหว่างสิ่งที่มีชีวิต ระหว่างคนกับสรรพสิ่ง และด้วยความพยายามที่จะรู้เอกภาพในความหลากหลายนี้เอง จึงได้พยายามค้นหาว่าอะไรคือปัจจัยที่รวมเอาความหลากหลายเหล่านี้เข้าด้วยกัน บางคนก็บอกว่า น้ำ บางคนก็บอกว่า ดิน น้ำ ลม ไฟ บางคนก็ว่า อะตอม และเพลโตก็บอกว่า เป็น Idea จุดมุ่งหมายของนักปรัชญาเหล่านี้ซึ่งมิได้มีแต่เพียงนักคิด แต่มีนักปฏิบัติอย่างโสกราตีสด้วยคือความพยายามที่จะเข้าถึงเอกภาพกับทุกสิ่งทุกอย่างนั่นเอง เพราะเมื่อใดมีการประสานกลมกลืน (Harmony) ระหว่างสิ่งทั้งหลาย เมื่อนั้นก็จะเกิดสันติภาพที่แท้จริงได้ มาร์ติน ไฮเดกเกอร์นักปรัชญาผู้ปัจจุบันพบว่า ความเข้าใจของชาวกรีกเดิมนั้นไม่ได้ต่างจากความคิดของเซนเลย⁶⁰

ประวัติศาสตร์ได้วิวัฒนาการมานับพันปี อุดมคติทั้งหลายที่เกิดขึ้นไม่ว่าในตะวันตกหรือตะวันออกก็ได้แปรเปลี่ยนหรือลบล้างไป อย่างไรก็ดี การพูดถึงอุดมคติทั้งหลายเป็นสิ่งที่ยังจำเป็น สิ่งสำคัญ คือ การคำนึงว่า อุดมคติในอดีตนั้นมีส่วนสัมพันธ์กับปัจจุบันอย่างไร เรายอมรับว่า คุณธรรม ความใฝ่ฝัน การแสวงหาความสุขที่ดี และปัญหาต่าง ๆ ก็ดี โดยพื้นฐานแล้วก็เป็นสิ่งเดียวกันนับแต่มีมนุษย์มา เรื่องนี้ศาสนาได้ให้แนวในการวิเคราะห์ไว้เป็นอย่างดี เป็นแนวทางในการหาคำตอบเพื่อไปสู่ความหลุดพ้นได้เป็นอย่างดีเช่นเดียวกัน เราพูดถึง “แนวทาง” เพราะรายละเอียดเพื่อให้อุดมคตินั้นเป็นไปได้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่น ๆ อีกมากมาย ยิ่งในสังคมที่มีโครงสร้างระบบต่าง ๆ ซับซ้อนอย่างปัจจุบัน ยิ่งต้องพิจารณารอบด้านและลงลึกในรายละเอียดยิ่งขึ้นว่าจะมีการสร้างเงื่อนไขอะไรเพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่มุ่งไปสู่อุดมคติที่ได้ตั้งไว้

เราไม่สามารถหยุดเวลาให้ผ่านเลย ดวงอาทิตย์ให้ทอแสง และโลกให้เปลี่ยนแปลงได้ และเราก็ไม่ควรคิดอยากทำเช่นนั้นโดยการโยนหาอดีตเหมือนดังสวรรค์หาย เชื่อว่าท่านพุทธทาสเองก็ไม่ได้คิดเช่นนั้น เพราะประเด็นสำคัญไม่ได้อยู่ที่การเปลี่ยนแปลงของโลกที่ต้องเป็นไปตามวิถีของมัน แต่อยู่ที่กฎเกณฑ์ที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ให้มันเปลี่ยนแปลงไปตาม “ธรรมชาติ” ในความหมายที่แท้จริงธรรมชาติที่มีความกลมกลืน มีเอกภาพในความหลากหลายและมีสันติ

พูดถึงอุดมคติทางการศึกษาในแนวพุทธธรรมคนส่วนใหญ่ในวงการศึกษา มักคิดว่าเป็นเรื่องล้าสมัยหรือไม่ก็ไกลเกินกว่าจะนำมาปฏิบัติได้ ความคิดดังกล่าวก็คงเป็นผลผลิตของนักวิชาการเหล่านั้นที่ได้รับการศึกษามาอีกแบบหนึ่ง ส่วนใหญ่จากประเทศตะวันตกที่มีปรัชญาการศึกษาห่างไกลจากอุดมคติดั้งเดิมของศาสนาคริสต์และปรัชญากรีกนัก ไม่ใช่ทุกสิ่งทุกอย่างจากประเทศตะวันตกจะเลวไปหมด ปัญหาอยู่ที่การให้ความสำคัญของเรื่องรองเป็นเรื่องหลัก สิ่งปลีกย่อยเป็นสิ่งสากล สิ่งฟุ่มเฟือยเป็นสิ่งจำเป็น เอาให้ตัดศึกษานำหน้าพุทธศึกษาและจริยศึกษาเอาเรื่องอาชีพเป็นเรื่องหลัก จริยธรรมเป็นเรื่องรอง ศาสนาเป็นเรื่องส่วนตัว และที่สุดทุกสิ่งทุกอย่างก็กลายเป็นเรื่องส่วนตัวไป ท่านพุทธทาสกล่าวถึงการศึกษาในอุดมคติด้วยจิตใจที่กว้างว่า “ศึกษาเพื่อมนุษยชาติ นั้นหมายความว่า เพื่อความเป็นมนุษย์ของมนุษย์จะยังคงความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้องอยู่ในโลกนี้ ได้ตลอดกาลนิรันดร์ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่คนคนหนึ่ง หรือไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่คนเป็นกลุ่ม เป็นหมู่ เป็นพวก เป็นคณะ แต่เพื่อความเป็นมนุษย์นั่นเอง”⁶¹

คำถามสุดท้ายที่เราคนไทยน่าจะตั้ง—การที่เรารู้สึกว่าการศึกษาศาสนาเป็นเรื่องห่างไกลและยากที่จะเป็นจริงได้ ไม่ใช่เพราะเราเองมีความเป็นพุทธน้อยไป ปฏิบัติธรรมน้อยไปและให้ความสนใจในพุทธธรรมอย่างจริงจังน้อยไป—หรือ

“การศึกษาที่จะช่วยมนุษย์ได้แท้จริงนั้น ไม่ใช่การเรียนหนังสือหรือวิชาชีพ แต่ต้องเป็นการเรียนธรรมะ เพื่อปฏิบัติตนให้มีศีลธรรม ถ้ามีจะนั้นแล้ว ความฉลาดและความร่ำรวยที่ได้มาจากการเล่าเรียนนั้น จะกลายเป็นสิ่งส่งเสริมความเห็นแก่ตัว ทำตนเองให้ตกจมอยู่ภายใต้อำนาจกิเลส คือ ตกอบายทั้งเป็น ๆ นั่นเอง แล้วยังพลอยทำให้เพื่อนมนุษย์ต้องเดือดร้อน เพราะความเป็นอัมพาตของตนในลักษณะเช่นนั้นด้วย การศึกษาที่แท้จริงย่อมส่งเสริมศีลธรรมทุกชั้นตอนแห่งวิวัฒนาการของมนุษย์

การศึกษาที่บริสุทธิ์นั้น ต้องศึกษาเพื่อช่วยทั้งตัวเองและผู้อื่นทั้งโลกด้วย ยิ่งเพื่อผู้อื่นมากขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งบริสุทธิ์มากขึ้นเท่านั้น บัดนี้ เรามีแต่การศึกษาที่ทำลายตัวเอง โดยไม่รู้สึกรู้สึไปเสียทั้งนั้น แล้วจะเป็นไปเพื่อการช่วยผู้อื่นได้อย่างไร จะมีความรู้สึกนึกคิดที่โหดมาช่วยผู้อื่น โลกจึงมีแต่การเอาเปรียบ แต่เบียดเบียนกันอย่างหนาแน่น การศึกษาที่แท้ต้องทำให้เรารู้สึกรับผิดชอบร่วมกันทั้งโลก เพื่อทุกคนเป็นคน ๆ เดียวกัน”

(คำอนุโมทนาต่อการศึกษาที่บริสุทธิ์—พุทธทาสภิกขุ)

“ที่นี้เรื่องโลก ๆ ของมนุษย์ มิฉันทฎฐิกาก็เหมือนกัน ถ้ามันกลับได้ที่ทฎฐิก คือ มิฉันทฎฐิก้างไปเกิดสัมมาทฎฐิกขึ้นมาแทน เพราะการศึกษาถูกต้องขั้นแล้ว เรื่องนอกนั้น จะถูกต้องตามไปเป็นทาง

การเศรษฐกิจที่ทำให้โลกฉิบหายนี้ ก็จะกลายเป็นการเศรษฐกิจที่พอเหมาะพอดีทำให้โลกเรียบร้อย ราบรื่น

การเมืองระหว่างประเทศนี้ ถ้ามีการศึกษาถูกต้อง ก็มีการเมืองที่ดีขึ้น หรือบริสุทธ์ขึ้น โลกนี้ก็ไม่เบียดเบียนกันขนาดนี้

หรือว่าการทหารนี้ ถ้ามีสัมมาทฎฐิกแล้ว บางทีก็เลิกได้ เลิกการทหารเสีย เพราะไม่ต้องฆ่ากันอีกแล้ว หรือถ้าจะมีทหารเหลืออยู่ก็่น่าดู หรือพอเหมาะพอสมแก่เรื่องแก่ราว มีสัมมาทฎฐิกแล้ว การปกครองบ้านเมืองภายในประเทศนี้ก็ควรราบรื่นเรียบร้อย วัฒนธรรมก็ตั้งอยู่ในร่องในรอย ไม่ไปตามกันวัฒนธรรมเหี้ยมหนั้

ศีลธรรมก็จะดี กระทั่งกล่าวได้ว่า สังคมศาสตร์ สังคมวิทยาที่แขนง ๆ ก็จะต้องไปหมด มนุษย์ก็หมดปัญหา”

(เมื่อธรรมะครองโลก หน้า 308)

เชิงอรรถ

1. พุทธศาสนิกฯ การศึกษาที่มีอันตราย สำนักหนังสือของคณะเผยแผ่วิธีการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ (ฟชป.) กรุงเทพฯ 2521 (การบรรยายท่ามกลางชาววิทยาลัยครูสงขลา ณ สวนโมกข์ ไซยา 27 ส.ค. 2518) หน้า 49
2. ความพยายามของนักการศึกษาจำนวนไม่น้อยที่จะค้นคว้าเรื่องปรัชญาการศึกษาไทยในแนวพุทธศาสนา แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับกันเท่าที่ควร และยังไม่เป็นที่สนใจในวงกว้างถ้าหากจะเปรียบเทียบกับงานของซูเมเกอร์เรื่องที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ คู อี เอฟ ซูเมเกอร์ จิวแต่แจ้ว สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2524 สมบูรณ์ ฤกษ์ศิลป์ แปล
3. การศึกษาที่มีอันตราย อ่างแล้ว หน้า 53
4. พุทธศาสนิกฯ พุทธกิจวัตรธรรม ชุดธรรมโฆษณ์ของท่านพุทธทาส อินคัณฑ์ 18 ธรรมทานมูลนิธิ 2516 หน้า 380

5. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 387 ท่านพุทธทาสได้กล่าวอธิบายต่อไปอีกอย่างลึกซึ้งในเรื่อง “ทาง” ว่าเป็นตัวธรรมะที่ลึกซึ้งนั่นเอง โดยท่านเปรียบเทียบกับเต๋าของจีน “พวกเต๋าเขาถือว่า มีคำว่า “ทาง” คำเดียวก็พอแล้วที่จะเข้าถึงคำว่าเต๋า คำว่าเต๋าเขาแปลว่า “ทาง” แต่หมายถึงธรรมะที่ลึกซึ้งที่ตามธรรมดา คนธรรมดาจะมองไม่เห็น ต้องศึกษา ต้องคิดต้องค้นจึงจะมองเห็น” (388) เกี่ยวกับเรื่อง “ทาง” นี้ มาร์ติน บูเบอร์นักปรัชญาและนักเทวศาสตร์ชาวยิว ซึ่งเสียชีวิตไปเมื่อไม่กี่ปีก่อนได้กล่าวไว้ว่า In every thing there is a way to God, and every way is THE WAY” คำกล่าวของบูเบอร์ (คงจะเป็นชาวยิวคนเดียวที่ชาวปาเลสไตน์และอาหรับรักและเคารพ) แสดงให้เห็นสังขารธรรมอันลึกซึ้งอย่างหนึ่งเกี่ยวกับธรรมชาติและกรรมวิธีชีวิตอยู่ของมนุษย์ในทุกขณะว่า สามารถเข้าถึงธรรมได้ หรือเป็นหนึ่งกับพระเจ้าได้
6. ช.ท.ท. รวบรวม *ชีวิตและงานของท่านพุทธทาสภิกขุ* พิมพ์ครั้งที่ 3 2515 หน้า 23-24
7. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 35-36
8. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 37-38
9. พุทธทาสภิกขุ *หลักธรรมสำหรับนักศึกษา* สำนักหนังสือธรรมบูชา 2520 (บรรยาย ณ หอประชุมใหญ่ธรรมศาสตร์ 12 ม.ค. 2509) หน้า 27
10. *ชีวิตและงาน* ๗ หน้า 102-103
11. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 105
12. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 143
13. เมื่อไม่นานมานี้ทางการได้ตัดถนนสายใหม่ผ่านหน้าสวนโมกข์ใหม่พอดี ทำให้ส่วนหน้ามีเสียงรถยนต์ผ่านไปมาเป็นที่รบกวนบ้าง แต่ด้านหนึ่งก็สะดวกมากขึ้นสำหรับผู้ไปสวนโมกข์ ไม่ต้องเดินไกลเหมือนเมื่อก่อน
14. ท่านพุทธทาสมีความสนใจศาสนาคริสต์โดยการศึกษาด้วยตนเอง ได้แสดงปาฐกถาที่สำคัญยิ่งเมื่อปี 2510 ที่วิทยาลัยพายัพ เชียงใหม่ในซุคชินแคลร์ ทอมสัน เมโมเรียล คู *คริสต์ธรรม-พุทธธรรม* นอกนั้นได้กล่าวถึงศาสนาคริสต์ไว้มากมายหลายแห่ง เอ่ยคำว่า “พระเจ้า” บ่อยที่สุดเปรียบเทียบกับบรมธรรมในพุทธศาสนา และพยายามสอน *พุทธศาสนาผ่านทางพระคัมภีร์ไบเบิล*

15. ท่านพุทธทาสได้ชื่อว่าเป็นผู้เผยแพร่ความคิดแบบมหายาน โดยประยุกต์ในแนวคิดและการปฏิบัติแบบหินยานของท่าน ท่านได้แปล *คำสอนของฮวงโป* และ *สูตรของเหวยหล่าง* จากฉบับภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย
16. พุทธทาสภิกขุ *แถลงการณ์เกี่ยวกับ 50 ปีสวนโมกข์* แถลง ณ ลานหินโค้ง สวนโมกขพลารามไชยา 8 ก.พ. 2525 หน้า 21
17. พุทธทาสภิกขุ *เมื่อธรรมครองโลก* ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส อันดับที่ 18. ฉ ธรรมทานมูลนิธิ 2523 หน้า 194
18. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 55-56
19. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 94-138
20. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 148 และต่อ ๆ ไป
21. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 192
22. พุทธทาสภิกขุ *เขวชนกับศีลธรรม* ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส อันดับที่ 18. ง ธรรมทานมูลนิธิ 2522 หน้า 463
23. *เมื่อธรรมครองโลก* หน้า 193
24. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 195
25. *เขวชนกับศีลธรรม* หน้า 463 และต่อ ๆ ไป
26. คุณเสรี พงศ์พิศ “ธรรมะกับการเมือง ท่านพุทธทาสกับสังคมไทย” ใน *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 10 เล่มที่ 1 มีนาคม 2524 หน้า 32-49 หรือในหนังสือ *ท่านพุทธทาสนักปรัชญาศาสนา* สำนักพิมพ์เกล็ดไทย 2524
27. *เขวชนกับศีลธรรม* 450-461
28. คุณเพิ่มเติมจากการสัมภาษณ์ของเสรี พงศ์พิศ เรื่องความคิดของท่านพุทธทาสเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมใน *เฟื่องนคร* มิถุนายน 2525
29. *เขวชนกับศีลธรรม* หน้า 473
30. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 475 ท่านพุทธทาสเห็นด้วยกับการใช้สื่อต่าง ๆ เพื่อถ่ายทอดคำสอนทางศาสนา ท่านเองได้สร้างมหรสพทางวิญญาณเป็นคล้าย ๆ กับโรงมหรสพที่เต็มไปด้วยรูปภาพที่มีบทสอนทางศาสนา นอกนั้น ท่านเป็นผู้ส่งเสริมให้มีดนตรีประกอบใน

พิธีทางศาสนา หรือการสอนธรรมะที่สวนโมกข์เองมีกลุ่มเยาวชนและเด็ก ๆ ร้องเพลงเกี่ยวกับศาสนาที่ลานหินโค้งด้วยเสมอ ในการบรรยายธรรมเรื่องเยาวชนกับศีลธรรมนี้ ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึงมหรลพทางวิญญูณเพื่อจริยธรรมไว้อย่างละเอียดมาก ดูหน้า 97-129

31. พุทธทาสภิกขุ *โมกขธรรมประยุกต์* คำบรรยายอบรมภิกษุณีสิตมหาวิทยาลัยมหิล ฌ โรงเรียนหินไหลเขาพุทธทอง สวนโมกขพลาราม ไซยา 2518 หน้า 511-512
32. พุทธทาสภิกขุ *ศึกษาตัวชีวิตคือการเลื่อนขั้นตัวเอง* องค์การคำของคุรุสภา 2515 หน้า 160
33. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 169
34. คำว่า “ตัวกู-ของกู” เป็นศัพท์ที่ท่านพุทธทาสเป็นผู้เริ่มใช้เป็นคนแรกเพื่ออธิบายความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ ท่านได้ถูกโจมตีอย่างมากในระยะแรก ๆ ที่ใช้ศัพท์ดังกล่าว เรื่องการละความยึดมั่นถือมั่นนี้เป็นประเด็นสำคัญที่สุดประเด็นหนึ่งในแนวคำสอนของท่านพุทธทาส ดู *ตัวกู-ของกู* คำบรรยายอบรมในพรรษา ปี 2504 สวนโมกขพลาราม มุลนิธิ ผสป. 2516
35. พุทธทาสภิกขุ *พุทธจริยธรรม* ชุดธรรมโมฆณ์ของพุทธทาส อันดับที่ 18 หน้า 5
36. *การศึกษาที่มีอันตราย* อ่างแล้ว หน้า 6
37. ท่านพุทธทาสเห็นว่า การเรียกการศึกษาระดับมหาวิทยาลัยว่า อุดมศึกษา ไม่สอดคล้องกับสภาพที่เป็นจริงเลย เพราะ “อุดมมีความหมายว่า สูงสุด (Ultimate) น่าจะเป็นการศึกษาที่นำไปสู่สัจธรรมสูงสุด ความดีสูงสุดและสิ่งสูงสุดจริง ๆ ซึ่งปัจจุบันไม่ได้เป็นเช่นนั้น ดู *การศึกษาคืออะไร* บรรยาย อบรมพระนิสิตฯ บวชภาคฤดูร้อน ปี 2513 สวนโมกข์
36. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 77-78
39. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 84-85
40. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 86
41. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 86
42. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 88

43. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 92
 44. *เมื่อธรรมครองโลก* อังแล้ว หน้า 196
 45. *หลักธรรมะสำหรับนักศึกษา* หน้า 27
 46. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 29
 47. พุทธทาสภิกขุ *ศีลธรรมกับมนุษย์โลก* ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ฉบับที่ 18. ข ธรรม-ทานมูลนิธิ 2520 หน้า 264-265
 48. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 267
 49. *เมื่อธรรมครองโลก* หน้า 239
 50. พุทธทาสภิกขุ “ปฏิจาสุมุปบาทในชีวิตประจำวัน” บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม 29 ธ.ค. 2503 ใน *ศึกษาตัวชีวิตคือการเลื่อนชั้นตัวเอง* หน้า 203-238
 51. *การศึกษาที่มีอันตราย* หน้า 16
 52. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 17
 53. *การศึกษาคืออะไร* หน้า 112
 54. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 114
 55. *พุทธทศจริยธรรม* หน้า 180
 56. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 181
 57. *เยาวชนกับศีลธรรม* หน้า 148
 58. *เรื่องเดียวกัน* หน้า 50 และ 309-314
 59. คุ Heidegger M. *Was ist das—die Philasonhie?* Verlag Guenther Neske Pfullingen 1956. 6. Verlag 1976
 60. มาร์ติน ไฮเดกเกอร์ได้พบกับชูชุกี ผู้นำเซนไปเผยแพร่ในตะวันตก ทั้งสองมีความคิดเห็นที่ใกล้เคียงกันมากในเรื่องความหมายของชีวิตและหลักปรัชญาของเซนกับกรีกดั้งเดิม
 61. *โมกขธรรมประยุกต์* หน้า 509
 62. *เมื่อธรรมครองโลก* หน้า 308
-